

Dudeková Kováčová, Gabriela: *Človek vo vojne. Stratégie prežitia a sociálne dôsledky prvej svetovej vojny na Slovensku*. Bratislava: VEDA, Historický ústav SAV, 2019, 326 str. ISBN 978-80-224-1786-0.

Hana Hlôšková

Zamyslenie sa nad publikáciou,¹ venovanou sociálnym dôsledkom prvej svetovej vojny uvediem konštatovaním: „Prvá svetová vojna dala vzniknúť novej vojnovej kultúre nenávisť a barbarstva“, ktoré vyslovil Jacques le Goff.² Tento svetový konflikt je z mnohých hľadísk považovaný za udalosť, ktorá v čase trvania, no tiež v rokoch nasledujúcich po jej „oficiálnom“ ukončení, nezvratným spôsobom poznačila všetky stránky života jednotlivcov a celých spoločností. Bola zároveň začiatkom zrýchleného 20. storočia, ktorému okrem mnohých iných charakteristík je možné pripísať aj dovedy nebývalý rozvoj techniky a technológií. Príčinám, priebehu i dôsledkom, politickým i vojenským aspektom Veľkej vojny je venovaných veľké množstvo odborných aj umeleckých diel vo svete i na Slovensku. V historiografických prácach zatiaľ prevažuje pohľad tzv. veľkých dejín, no folkloristika, ktorej objektom výskumu bol a je bežný človek a každodenný život, priebežne terénnym výskumom zaznamenávala spomienky aktérov z bojísk i zo zázemia Veľkej vojny. Ide o naratívy tvoriace súčasť historickej pamäti buď súčasníkov vojnových udalostí, ktorí mohli, a nemuseli byť ich priamymi účastníkmi alebo o naratívy odovzdávané v rámci ústneho tradovania v čase. Sila zobrazovanej témy sa prelína aj s odborným vývinom slovenskej folkloristiky. Zjednodušene by sa dalo konštatovať, že folkloristika „objavila“ naratívy s tematikou osobnej histórie vtedy, keď svoj záujem o nositeľa presmerovala od skupiny k jednotlivcovi, keď sa v skupinovom rozprávačskom repertoári okrem tradičných žánrov (rozprávka, povesť, legenda) výrazne črtali živé, no na osobu rozprávača a na situačný kontext viazané naratívy – memoráty. Memoráty sa stali živou súčasťou rozprávačskej kultúry azda aj pre svoju väzbu na intímnejší sociálny rámec. Ak je v prvých hrdinom kolektív (i jednotlivý hrdina symbolizuje skupinu), v memo-

¹ Príspevok vznikol v rámci grantového projektu APVV-16-0345 (ved. riešiteľského kolektívu PhDr. M. Vrzgulová, CSc.) ako prepracovaná verzia príspevku, ktorý vyšiel v anglickom jazyku „People at War. Survival Strategies and the Social Consequences of the First World War in Slovakia“ v periodiku *Historický časopis* 68, 2020, č. 6, s. 1051-1055.

² Le GOFF, Jacques: Predmluva. In: ORTIZ, Izabel (ed.): *První světová válka*. Praha : Nakladatelství Sun, 2010, s. 6 [Taliansky originál *Storia Illustrata della Prima Guerra Mondiale*. Firenze-Milano : Giunti Editore S.p. a., 1999].

ráte sa s osudom a podmienkami života pasuje jednotliviec a to tvorí jadro deja – príbehu alebo jeho zárodok. Z hľadiska teórie memorátu predstavuje základnú prácu v dejinách česko-slovenskej folkloristiky publikácia Jána Michálka.³ Jeho výskumný terén predstavoval predovšetkým podbradlansko-podjavorinský kraj, pričom uplatňoval snahu o prirodzené rozprávačské situácie, apelujúc na potrebu mať ako východisko „početný a spoľahlivý materiál.“⁴ Narátori boli ľudia narodení aj v 2. pol. 19. stor. a výskum na prelome 60. a 70. rokov 20. stor. ukázal, že: „počet týchto príbehov je dodnes [k roku vydania publikácie – pozn. HH] pomerne veľký a motivicky sú veľmi rozmanité.“⁵ Autor, na tú dobu novátorsky, konštatuje, že memoráty s tematikou prvej svetovej vojny je možné využiť aj ako spoľahlivý sociologický materiál pre poznanie postoja ľudových mäs k prvej svetovej vojne a zovšeobecnene aj k vojne vôbec,⁶ čo súčasná folkloristika označuje termínom historiozofia. J. Michálek tiež upozorňuje z hľadiska ekológie folklóru na závažnú okolnosť „oživovania“ rozprávání, ktorú predstavujú tzv. komemoračné príležitosti (napr. pri príležitosti výročí apod.), pričom obsahové aj formálne podoby naratívov nezriedka pomáha dotvárať spracovanie vojnovéj témy v literatúre, filme a dráme. Prínos práce J. Michálka z hľadiska teórie a poetiky memorátu spočíva v terminologickom spresnení a vymedzení kategoriálnych vlastností podskupín memorátu: *rozprávania zo života a spomienkového rozprávania*. *Spomienkové rozprávanie* je memorát, ktorý nevytvára obraz bezprostredného zážitku rozprávača, vzťah k zobrazovanej skutočnosti je sprostredkovaný a to prinajmenšom v jednom, prípadne i vo viacerých stupňoch. Predstavuje tak štádium folklorizácie/zľudovenia – v čase i v priestore, čo má dôsledky v obsahu i forme naratívov, keď napríklad „historická postava sa stáva v predstavách ľudu takou, akou ju robí ústne podanie.“⁷ Tento krátky exkurz do nedávnych dejín česko-slovenskej folkloristiky potvrdzuje aj recenzovaná publikácia, ktorej jedným zo zdrojov analýzy boli práve memoráty.⁸ Ako autorka uvádza: „Cieľom knihy je charakterizovať najdôležitejšie sociálne dôsledky prvej svetovej vojny na území Slovenska ako súčasti širšieho kontextu Uhorska a habsburskej monarchie“ (s. 10) a tzv. egodokumenty umožnili vytyčený cieľ naplniť prostredníctvom

³ MICHÁLEK, Ján: *Spomienkové rozprávanie s historickou tematikou*. Bratislava : Veda, 1971.

⁴ Ten istý, s. 9-10.

⁵ Ten istý, s. 67.

⁶ Ten istý, s. 59.

⁷ Ten istý, s. 110.

⁸ Vedecké zbierky Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV v Bratislave, Archív Národopisnej spoločnosti Slovenska. SMATANA, Miloslav – BALLEKOVÁ, Katarína – HLÔŠKOVÁ, Hana – HOLEC, Roman: *Rozpamätávanie. Prvá svetová vojna jazykom prastarých otcov a materi*. Bratislava : Veda, 2015.

„pohľadu zdola“ – teda cez fakty, postoje a názory radových účastníkov prvej svetovej vojny na fronte a v zázemí. G. Dudeková Kováčová k strešnej téme publikovala viacero odborných príspevkov k jednotlivým čiastkovým témam, takže recenzovaná publikácia, ktorá na tieto príspevky nadväzuje, je rozsiahlym zrelým a komplexným spracovaním uvedenej problematiky.

Keďže autorka tému spracovala v rámci slovenskej historiografie do istej miery novátorsky – vychádzajúc z menej využívaných prameňov (okrem egodokumentov tiež napr. materiály dobovej propagandy), vyjadrila sa aj k ich využiteľnosti z hľadiska objektivity zaznamenaných skutočností a kvalifikovane poukázala na limity tohto typu prameňov, napr. rôzna miera autocenzúry a sebaštylizácie pri ústnych a písaných memoároch. I keď v práci neoveruje, ani neformuluje konkrétnu teóriu, produktívne pracuje s konceptom *stratégia prežitia* a inšpirovaná sociálnou psychológiou tiež s konceptom *pocit ohrozenia* a to nielen bezprostredného fyzického, ale tiež subjektívneho vyjadrovania obáv zo straty existenčných istôt v takej krízovej situácii, akú predstavuje každý vojnový konflikt. Autorku zaujíma aj problém oslabovania lojality voči režimu a faktory radikalizácie.

G. Dudeková Kováčová publikáciu člení do štyroch hlavných kapitol, obsiahlych statí úvodu a záveru, doplnených súhrnom v angličtine, štruktúrovaným zoznamom prameňov a citovanej literatúry, ako aj menným registrom. Jednotlivé kapitoly svojimi názvami predstavujú špecifické podtémy, ktorým autorka venovala pozornosť: Problém lojality - od vojnovnej hystérie k protestom; V mimoriadnom režime; Stratégie prežitia v zázemí; Vojna ako skúsenosť. Uplatnený chronologický aspekt v rámci jednotlivých podtém podáva obraz o premenách a vývine sledovanej témy pred, počas trvania vojny, no tiež v rokoch po nej nasledujúcich. Čitateľ tak získava plastický a vyčerpávajúci obraz analyzovaných fenoménov.

Úvod publikácie charakterizuje tematické a metodologické zameranie európskej i česko-slovenskej historiografie Veľkej vojny a uvádza tri hlavné paradigmy do-terajšieho konštruovania jej obrazu, ako ich formulovali J. Winter a A. Prost (s. 15-16). Za prínosné považujem zdôraznenie skutočnosti, že v kontexte československej a slovenskej historiografie v období do roku 1989 boli viaceré aktérské osobnosti Veľkej vojny tabuizované a fenomén každodennosti nebol v zornom poli bádateľov. V prvej kapitole (s. 25-81), venovanej problému lojality, sa G. Dudeková Kováčová prihlasuje pri analýze a interpretácii prameňov osobnej povahy a lokálnej tlače k minucióznejšiemu uplatneniu hľadiska sociálneho, etnického a rodového ukotvenia aktérov (s. 28 an.) používajúc porovnávací prístup (napr. poznatky z Tirolska a Slovenska). Autorka sa pokúsila na základe štúdia vyššie uvedených prameňov o typológiu motívácií a faktorov, určujúcich zmeny

postojov radových vojakov k vojne. Poukazuje na procesualnosť postojov a lojalitu, čo zdôvodňuje reálnou vojnovou skúsenosťou vojakov oproti oficiálne forsirovanému ideálu vojaka v armáde, ktorá mala v dobovom štátnom mocenskom aparáte významnú úlohu. Na silu etnických stereotypov a predsudkov autorka poukazuje na dobovej rétorike oficialít o lojalite.

Druhá kapitola (s. 81-155) približuje charakter bezpečnostných opatrení v mioriadnom vojnovom čase a stratégie, ako sa s týmito limitujúcimi okolnosťami vyrovnávali ľudia na fronte, ale aj v zázemí. Tu sa ako veľmi zaujímavý prameň a zdroj informácií ukazuje materiál cenzorských úradov ministerstva vojny. Paradoxnosť vojnovnej situácie dokumentuje pôsobenie predstaviteľov slovenskej politickej elity (K. Stodola, I. Dérer, M. Hodža) v slovenskej sekcii cenzorského úradu, čo títo vedeli využiť na konkrétne politické kroky. Vplyv propagandy na formovanie verejnej mienky umocňovali aj rozvíjajúce sa dobové médiá – tlač, film, fotografia, ktoré umožňovali manipulovať obrazom vojny v propagandistickej stereotypizácii, čo viedlo napríklad k posunu hraníc vnímania násilia.

Tretia kapitola (s. 155-213) približuje stratégie, ako zázemie s nezastupiteľnou zásobovacou funkciou reagovalo na vojnové regulačné opatrenia. Autorka aj tu postupuje chronologicky a tak je politicko-vojenská „matrica“ naplnená dátami o skúmaných témach – problémy so zásobovaním, šírenie chorôb, stav pracovnej sily, čierny trh, cenová politika, vojnoví invalidi, obmedzovanie konzumu ai. Prípadová štúdia o vojnovej každodennosti Prešporuku prináša detailné údaje o tvorivosti a improvizácii pri zvládaní prežitia mestskej komunity s použitím legálnych aj nelegálnych prostriedkov. Vyššie spomenutý presah aj do rokov po skončení Veľkej vojny sa ukázal v spomienkových naratívoch, kde dominujú motívy odriekania a utrpenia.

Štvrtá kapitola (s. 213-269) prostredníctvom analýzy korešpondencie, spomienkových naratívov a denníkov približuje zmýšľanie obyčajných ľudí a ukazuje, ako sociálny status hral rolu aj vo vojne a prináša tiež nový pohľad – z pozície zajatcov vo vtedajších zajateckých táboroch na Slovensku. Autorka upozorňuje aj na postavenie žien, v propagande Veľkej vojny stotožňovaných s tzv. domácim frontom. G. Dudeková Kováčová sa tiež podrobne venuje aktivizácii žien, ich začleňovaniu do pracovného procesu mimo domácnosti, zvyšovaniu vyššieho vzdelania žien, keď jedným zo spúšťačov bol fenomén „nahrádzania“ mužov, ktorí narukovali, či sa nevrátili z bojísk. Popisuje tiež stratégie prežitia vojakov a civilov cez kresby detí a údaje dobových výskumov. Podnety na zamyslenie prinášajú informácie o masívnom pôsobení na deti a mládež v rámci vlasteneckej výchovy – od hračiek s vojnovou tematikou, cez beletriu, filmy, až po zameranie

spolkov a kurzov. Autorka uvádza typy stratégií prežitia (s. 235 an.), pričom za rozhodujúci determinant považuje sociálnu pozíciu jednotlivca alebo skupiny, ktorá však bola situačne dynamická a zároveň hranice rozhodovania vymedzoval vojnový režim s rozhodujúcim vplyvom štátu. V Závere (s. 269-283) autorka pregnantne formuluje dominantné a špecifické charakteristiky, ktoré prvú svetovú vojnu - Veľkú vojnu vymedzujú ako unikátnu kataklizmatickú dejinnú udalosť.

Ak som v úvode citovala cieľ, ktorý si autorka recenzovanej publikácie postavila, na tomto mieste konštatujem, že sa jej ho podarilo širokým záberom tém a ich minucióznym spracovaním naplniť. Okrem významu tejto práce pre slovenskú historiografiu a pre kultiváciu kolektívnej historickej pamäti bude publikácia isto výborným východiskom komparatívneho prístupu zahraničných bádateľov. V neposlednom rade je to tiež inštruktívny text pre pedagógov, žurnalistov či umelcov. Kvalitu publikácie by výrazne zvýšil ilustračný materiál – v tomto prípade úplne relevantný. Ak totiž predmetom analýzy boli také zdroje, ako tlačoviny, plagáty, korešpondencia, fotografie, kresby a iný vizuálny materiál, ich použitie by v každom prípade zvýšilo prinajmenšom čitateľskú príťažlivosť tejto výbornej publikácie.⁹

---

⁹ Inšpiráciou by mohla byť napr. publikácia ORTIZ, Izabel (ed.): *První světová válka*. Praha : Nakladatelství Sun, 2010, s. 6 [Taliánsky originál *Storia Illustrata della Prima Guerra Mondiale*. Firenze-Milano : Giunti Editore S.p. a., 1999].